

A kiszámoló az élet fontos dolga

Vörös Klára Ilona*

Abstract **The Counting-out Rhyme is an Important Thing in Life.** If we do not prefer to be isolated and act in roles not chosen by ourselves in the world outside games, neither shall we inside. This is exactly why counting-out rhymes were created. They clearly state who is to take the unpleasant role in the game, who is 'IT'. No longer do they decide who should live or die like their ancestor, the decimation, but, similarly, they leave the decision to fate. Structurally, a counting rhyme is a bridge to the game, functionally, it is a problem-solving device. A part of the game scenario, which will disappear when the actual game starts. This study was written with the goal to analyse what is behind the counting rhyme. Is there anything behind it at all? Half a minute long mechanical activity or human relationship? Is it a mere declaration, a role assignment or a social event? Do its structure and thematic need understanding? Is its rhythm a form of gesticulation or control? Is its linguistic content only a pile of raw material or a string of transubstantiated words? A counting rhyme is not elevated, or a liar, or beautiful, or ugly, neither is it a moral guide. Sometimes it is not longer than two lines, but, like the greatest literary works, it is a form of text and activity which has dramaturgy, tension, humour. Sometimes it is unspeakably nonsensical, but ready to be used for a preschool child as the language of their archaic self-identity.

Keywords counting-out rhyme, human relationship, role, game, language

*A világgal való küzdelem története 'alternatív nyelvi játékok' sorozata,
amelyen belül egyetlen játék sem hitelesebb a másiknál.
(Hankiss Elemér, Richard Rorty gondolata alapján)*

*„Valamikor labdatéren
Hét fiúk ha összekaptunk sorshúzáson,
Ki az az egy nem osztozó
Labdaverő boldogságon,
Ki az az egy, ki ne játsszon,*

* MATE Neveléstudományi Intézet

E-mail: Voros.Klara@uni-mate.hu; ORCID [0000-0002-7198-0881](https://orcid.org/0000-0002-7198-0881)

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik:
[CC-BY-NC-ND-4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

*Engem dobott ki a sors,
Mindig engem, mindig engem.”*
(*Ady Endre: Dalok a labdatérről I. (részlet)*)

Bevezetés

A kántálás, mozgásos kiszámolót gépesített kisorsoló váltja fel? Ma úgy is kezdődhet egy csapatjáték, hogy a játékosok a mobiltelefon képernyőjére teszik az ujjukat, s a szoftver, például a Chwazi¹ abban a pillanatban sorrendbe állítja őket. Eldönti, ki lesz a fogó, ki lesz a hunyó, ki marad ki a játékból.

Azonban ez a tanulmány nem azzal a céllal született, hogy megörökítsen egy esetlegesen kihalófélben levő processzust, nem is népi játék mivoltában vizsgálja a kiszámolót, nem végez szövegfolklorisztikai nyomozást, nem tárgyalja a témát műfaji felülnézetből. Azzal a szándékkal íródott, hogy elemezze, egy még létező közös tapasztalatra építve, mi van a kiszámoló mögött? Van-e egyáltalán mögötte valami? Gesztikulációs forma vagy szociális esemény? Formális módszer vagy játékot szervező forma? Nyelvi anyag vagy élethelyzet?

A kiszámoló-kutatásnak nincs önálló módszertana. Általában a mondóka-kutatás, és tágabban a gyermekfolklor tematikáján belüli mellékösvényeken bukkan fel. Jelen tanulmány olyan rálátásokat vázol fel, melyek szemléletükben kissé eltérnek a szakirodalom többi munkájától, de azt itt közöltek korrelatívák kívánnak maradni az eddigi kutatások fogalmaival, megállapításaival, gyűjtött anyagaival. Ezért is tekinti át nagyvonalakban a forrásokat.

A kiszámoló folklorműfaj. A népi gyermekjátékok típusrendjébe tartozik (Dömötör, 1990, 544–649), a mondókák alcsoportja, ugyanakkor a gyermekköltészet egyik műfaja (Vargyas, 1988). Így, a kiszámoló, leválasztva a gyermekjátékokról mint gyermekfolklor-szöveg a *Magyar Néprajz* V. kötetben, A gyermekkor költészete című fejezetben (584–609) kap helyet a „Mondókák a gyermekjátékokban” (uo. 595–598), valamint a „Dramatikus jellegű játékszövegek” című (uo. 599–603) alfejezeteknél.

Ipolyi Arnold a *Magyar mythologia* (1854) című művében a magyar népi hitvilágot, a magyar ősvallást és a vallási szertartásokat kutatva a „*néphagyományos emlékeket*” (Ipolyi, 1854, II) gyűjtötte össze. A kiolvasást a varázslás és a bűvölés körébe helyezte azonos értelemben, mint az igézést és a ráolvasást (uo., 396). A ráolvasás „*kiolvassa a férget a sebből*” (Vargyas, 1988, 654). A számláló ráolvasás régi és általánosan elterjedt gyakorlat volt a mágikus és a népi gyógyításban.² Általában visszafelé számolva, „leszámoltak” a betegség tüneteivel, „kiolvasták” a testből a kórokozót, fajtáival, mint az alábbi tályog-gyógyítóban:

¹ A *Chwazi Finger Chooser* (Chwazi, 2018) Ivan Seidel Gomes által, 2013-ban kifejlesztett interaktív „ujjválasztó” alkalmazás, mely véletlenszerűen választja ki a képernyőre tett ujjak közül az egyiket. Játékoknál, döntési helyzetekben használható, pl. 1 fő kiválasztásához, sorrendiség eldöntéséhez, a kezdőjátékos megállapításához vagy csoportba osztáshoz. A *chwazi* kreol nyelvű szó (a kreol Haiti hivatalos nyelve), azt jelenti: választ. A francia *choisir* (választ) szóból származik.

² Különleges fajtájuk a kevert (pogány-keresztény) ráolvasó imák Erdélyi Zsuzsanna (1976, 95–261) gyűjtésében.

*Tályogos asszonyok hetvenheten járnak,
a hétről maradjon hatra,
a hatról ötre, ...
s az egyről semmire.*
(Vargyas, 1988, 656)

Kálmány Lajos, Ipolyihoz hasonlóan, szintén a megőrző szerepet tartja fontosnak, s a népi gyermekjátékokra úgy tekint, mint a tiltott pogány szertartások megtartóira (Kálmány, 1881). Májig hangsúlyos az egykori kultuszok nyomait keresni a kiszámolóknak és általában a gyermekfolklórban. Küllős Imola, a mágikus elemeket, hiedelmeket kutatva a mondókákban, úgy tartja, közülük „*a régmúlt idők mágikus emlékeit*” őrzők a legértékesebbek (Küllős és Laza, 2013, 15).

A kiszámolókról szóló források további jelentős része kiszámoló-szövegeket közöl, ír le. A gyűjteményes művek első átfogó igényű darabja Kiss Áron *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* című műve (1891). Az 1970-es években több tudományos igényű, ugyanakkor a szélesebb kör számára is hasznosítható gyűjtemény jelent meg: *Cinege, cinege, kismadár* (1975), *Bújj, bújj, zöldág...* (1976), *Kivirágzott a diófa...* (1977). A Cinege, cinege, kismadár csoportosítását vette mintául Küllős Imola a *Népi mondókák* című műben (Küllős és Laza, 2013), melyben a napjainkig fellelhető nyomtatásban megjelent mondókák válogatása található, köztük kiszámolók is (uo., 111–119). Jelentősek a tájegységi gyűjtéseket dokumentáló művek például az 1937-ben megjelent somogyi anyag Gönczi Ferencről, Kresz Mária 1949-es kalotaszegi gyűjtése, Gazda Klára eszternelki anyaga 1980-ból, Gágyor József galántai gyűjtése 1982-ből, továbbá Panyakó Mária és Hutterer Éva kárpátaljai munkája 2004-ből.

A népi gyermekfolklór műfaji kérdéseit tárgyaló monográfiák (Voigt, 1979; Lázár, 1997; Borsai, 1984) és a kortárs tanulmányok a műfaji, etimológiai és gyűjtési tevékenységen túl már más értelmezési keretben tárgyalják a kiszámolók jellemzőit. Gazda Klára az eszternelki gyűjtéseket tartalmazó kötetében (Gazda, 1980) nem csupán a folklór szövegeket közli, hanem egy teljes szociokulturális látképet ad, mely „*kiterjedt a gyermekek egész hagyományos világára: anyagi és szellemi műveltségére, életformájára, a családban és a falu társadalmában elfoglalt helyére, a nevelés, nevelődés és hagyományozódás egész folyamatára*” (uo., 5). Tóth Piroska Anna a kortárs városi gyermekfolklór anyagának, köztük a kiszámolók, gyűjtésén túl, azok használatát is elemezte (Tóth, 2016). Népszerű kutatási téma, a kiszámolók közül, a halandzsalkötéseket elemezni (Katona, 1979; Balázs, 2012). Ezek az elemzések többnyire a jelentés megfejtésére és a szöveg funkciójára fókuszáltak, ezért is újszerűek Tamás Ildikó tanulmányai (2013; 2015), melyek elsősorban a formai, stiláris jellemzőket mutatják be. Tamás a gyermekfolklórt, a nyelvtudományon belül, vizsgálja kognitív szemantikai és funkcionális pragmatikai szempontból is (Tamás, 2019).

Kiolvasó, kiszámoló, kisorsoló

Szócikkekben, címekben gyakran szerepel a két szó együtt vagy egymást helyettesítve. Rokon fogalmak, mint etimológiailag maga az *olvas* és a *számol* szó.³ A játék előtti

³ A megolvas szó abban az értelemben mint megszámlál, régies, de máig élő kifejezés, pl.: megolvassa a pénzt. A Czuczor-Fogarasi-szótár (1862) „olvas” címszavában a következő áll:

szerepkisorsoló cselekmény jelölésére is használjuk mind a kiszámoló, mind a kiolvasó szót. A kiszámolóknak szavakkal és/vagy számokkal van dolguk, középponti tényezőjük pedig a ritmus. Kiolvasó, kiszámoló esetében alapvetően egységes tevékenységről van szó, s a játékban nincs jelentősége annak, melyik kifejezéssel élünk. Előforduló változataik: kiolvasó, kiolvasóvers, kiszámoló, kiszámoló-szöveg, mondóka, kisorsoló. Nem tévesztendő azonban össze ezek jelentése a számolás mondókákkal, a számológéppel (pl.: Egy – megérett a meggy...), mert azok a számolás gyakorlásának játékaik.

Jelen tanulmány mindvégig a „kiszámoló” szót használja, de nem kíván kitérni annak kérdése elől, hogy a szó természete más, ha más a hordozója, az anyaga. A jelentés nem független a betű- vagy hangsortól, akkor sem, ha szinonimáról van szó. Más gondolkodás metaforája, más értelemképzés kötődik hozzá, és más-más a jelsorok aktivitása. Mivel nincs steril forma és nincs semleges tartalom, amikor azt mondjuk „kiolvasó,” vagy azt, hogy „kiszámoló” más szellemi készenlét, más gondolati tartalom van jelen. A népies stílusrétegből származó kiolvasó szónak más a stilisztikai értéke, jobban utal ősi, mágikus eredetére, s talán érdekesebb is, mint a kiszámoló szó, mert az asszociációs tartalma gazdagabb. Az olvasás szó elsődleges jelentésére (írott szövegek, jelek tekintettel átfogása, megértése) épül rá az asszociáció, a másodlagos jelentés, az, amikor játszótársakra nézve, egyenként rájuk mutogatva, egy fejből mondott szöveget mondva „olvassa” ki valaki a játék sorrendjét, pozícióit. Az egy fogalomkörbe tartozó, jelentésbeli kapcsolatban és szemantikai rokonságban álló „kiolvasó” és „kiszámoló” szó szabadon választható, értelmezési nehézség nélkül egymással felcserélhető. Hogy ki melyiket választja, az nem mindig tudatos. Előfordulhat véletlenszerű vagy ösztönös választás is, például akkor, amikor valamelyik hamarabb jut eszünkbe.

Ha valóban csupán kiszámolóról lenne szó, vagyis valamely számsorozat vagy számpárosítás eredménye rendelné el, hogy ki lesz a fogó, akkor maga a kiszámolás csupán mechanikus, racionális közvetítőrendszer lenne a játék elindításához. Letisztult metodológiaként. Bár egy kellemetlen szerepre (számár, fogó) kisorsolódnál ekkor sem könnyebb. Viszont, ha a kiszámoló vége az, hogy nem számot, hanem félelmetes vagy gúnyos szót böknék a játékosra, akkor a játékos inkább szerepbe kényszerítésnek élheti meg a helyzetet, mint a játékba bevonódás lehetőségének. Néhány példa:

„Te vagy az a nagyszájú.”
„Te vagy az a vén krampusz!”
„Eredj ki, te zöldfülű!”
„Aló mars, kifele!”
„... te számár vagy!”
„Nagyobb számár nincs, mint ő.”

A non-verbalitás védőszárnyai alá bújni, vagyis számokkal kiszámolni, egyszerre spirituálisabb és tárgyiasabb. Spirituálisabb, mert nincs benne nevesített anyagi, érzelmi, érdekeltégi szempont, csupán szimbolizálja azt a mondatot, hogy „te leszel a hunyó”. Ugyanakkor tárgyiasabb, mert a valóságból merített, konkrét, egyértelmű, mert nem kíván tartalmi megismerést. Ha szöveges a kiszámoló (kiolvasó), akkor kívánja az érzelm

Valamely mennyiség „részeit egyenként számba veszi” (...) ”írásjegyeket olvasni pedig am. az általok jelentett hangokat, illetőleg szókat egymás után elszámlálni, elmondani, vagy elgondolni.” A Magyar értelmező kéziszótár (2003) „olvas” szócikkében az 5. számú jelentésértelmezésben az áll, hogy népies stílusban jelenti a „számlál, számol” szavakat is.

cselekvését, a gondolkodás cselekvését, esetlegesen az etikai ítélezések, szentenciák lefordítását. Az alábbi kiszámolóban a számok egyszerű szerepet töltenek be. Arra referálnak, amit ígértek: „akire jut a kilenc”; „akire tíz jut”; „a nyolcadik maradt ki”.

*Ó, ó, ó!
Tündérkaszinó.
Akire jut a kilenc,
Az lesz a fogó.
Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, nyolc, kilenc.*

*Száll a szarka,
Lebeg farka,
Akire tíz jut,
Az lesz a fogócska.
Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, nyolc, kilenc, tíz!*

*A kacsának nincsen mása,
Csak volt neki nyolc tojása.
Hiába volt nyolc neki,
Abból hetet költött ki.
Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét –
A nyolcadik maradt ki.*

A kiszámoló, kiolvasó mindig mondókéval jelöli ki a szerepet kapó játékost. A szöveget nem csupán ritmikusan, hanem kántálva is mondhatják, hiszen a „*versikeként ismert kiolvasók eredetileg dallamosak, illetve dallamos hanglejtésűek*” (Lázár, 1990, 645). Amikor szöveg nélküli a kiválasztás, s cselekvéssel, tárggyal (pl. gyufaszálhúzás) történik, az kisorsolás (uo., 646).

A kiszámolók strukturális, funkcionális megközelítése

A játék minőségi másság a mindennapi tevékenységekhez képest. De nem attól való elszakadás. Ugyanabban a fizikai térben történik, mint az összes többi. Csakhogy amíg „óvodába menni” azt jelenti, hogy meghatározott paraméterek alkotta térben (település, utca) járni, addig a „játszani” azt jelenti, hogy magunk mögött hagyunk egy teret, azt ahol például óvodába megyünk, egy újért, egy éppen létrejöttért. A másik ideiglenesen kiürül, ez az új pedig feltöltődik a játék tájával. Egymást átszövő terekben élünk, valósban, alkotottban, s így vagy úgy, megküzdünk bennük a világgal, mint ahogy a tanulmány első mottójában olvashatjuk. A kiszámoló mögött is ott van egy belső világ (szabad akarat, autonómia, moralitás), ami a külső nélkül (anyagi világ, fizikai valóság, társadalom) nem létezhetne. Egy absztrakciós folyamatban felfogjuk, hogy mindkét világ részei vagyunk. Szocializációs tapasztalat (például, a kiszámoló során), hogy más is egyszerre létezik a két világban. A földrajzi, geometriai, építészeti tér ugyanúgy a sajátja a kiszámolásnak, mint a kiszámolókor konstruálódott tér. A matéria, például az óvoda udvara, és a kiszámoló szövegével, funkciójával, valamint az óvodások egymás közti viszonyaival, vagyis a jelentéssel megtöltött tér egyaránt megélt, s kiszámoló alatt mindenki mindegyikben időzik.

Szerkezetileg a kiszámoló híd a játékhoz. Belső struktúrája a ritmusra épül. Funkcionálisan problémamegoldó eszköz. A játék forgatókönyvének azon része, mely a tényleges játék megkezdésével eltűnik. Nélküle nem kezdődhet a játék, de ez még nem maga a játék. Belépő. Kiszámolót nem játszanak önmagáért. Előfordulhat, de általában nem mondják, hogy „játsszunk kiszámolósdit!”

Viszonylag gyorsan le kell folytatni. A használhatóság⁴ válik a nyelv három sajátossága (Hymes, 1997, 476) közül a legfontosabbnak, a tartalommal és az érthetőséggel szemben. Nem ismerjük a kiszámolókat létrehozó személyek nyelvi képességeit, de valószínűleg megvolt a nyelvi, nyelvtani tudásuk, hogy alkalmazták mindazt, ami a három sajátosságot egyszerre jeleníti meg, azonban nem tartották fontosnak sem a lexikát, sem a jelentést. A szó, a ritmus, a jelentés csak nyersanyag. A kiszámoló alkotója felhasználja ezeket egy gyorsan elvégzendő játékos feladat végrehajtására. Ugyanígy viszonyul hozzá a kiszámolót mondó is. Nem igényli tudni, honnét származtatható a funkció, s a kiszámoló versikéje miféle konstruktum, benne mi hogyan történik. Számára a kiszámoló csak eszköz a kijelölt szerep eldöntésére, ha mókás, ha játszi, ha kellemetlen is. Akik hallgatják, alávetik magukat kimondott szónak. Ez a felszín. De a kiszámoló rendelkezik a gyermekirodalom és a gyermekfolklor rejtettebb elemeivel is. Ott lappang bennük egy titokzatos ház: az egykori szertartások misztikus szerkezete, a kódolt hagyomány. Kiszámoló nem ismeri a hagyományvesztést. A múlt benne van a sorokban. Népviseletbe, népi életformába már nem születik bele egy átlagos óvodás, de a kiszámolók világába igen. Megőrződtek benne a szavak, a mozdulatok. Ez a mélyréteg, ez a szertartásos keret az a szerkezet, amely biztonságérzetet ad abban, hogy rendezett folyamatról van szó, a kiszámoló szigorú felépítettségű, de igazságos és takaratlan. Ahogy Arisztotelész kívánta meg retorikától: „(...) a beszéd egyfajta jel, úgyhogy ha nem tesz világossá valamit, nem tölti be a funkcióját. És ne legyen tárgyánál sem egyszerűbb, sem szárnyalóbb, hanem hozzá illő legyen” (Arisztotelész, 1999, 1404b). Ebben a biztonságos szerkezetben a szó bátorságot kap arra, hogy félreérthetetlen módon, a hang és a mozgás egymást erősítő hordozó és közvetítő csatornáján keresztül, elrendelje az átváltozást. Valaki a többiekől eltérő szerepet kap. A szó teremtő erejénél fogva „fogó”, „hunyo” lesz. A kiszámoló szavai azonban nem csupán megteremtették a kiszámolt számára a nem vágyott feladatkört, hanem egyúttal védelmet is adnak. Ebbéli funkciójában a kiszámolt nem csúfolható, hiszen feladatot teljesít. Nem kirekesztett, legyőzött, hanem felruházott egy megbízatással.

Ha mozzanataiban vizsgáljuk a kiszámolót, a következőket állapíthatjuk meg. Még a játék előtt történik (epizodikus mozzanat), de már beleilleszkedik a játékba, hiszen csak azok vesznek részt benne, akik majd játszanak, s akik a kiszámoló részesei, azok már benn is maradnak a játékban (immanens mozzanat). A játszótársak közül az egyik, a többiekre mutogatva, ritmizálja a szavakat vagy a számokat (intonációs mozzanat), s addig jár körbe, amíg a kiszámoló tart. Akire mutatva éppen elhangzik az utolsó szám vagy szótag (konstitutív mozzanat), az kiválasztódik egy játékbeli szerepfeladatra (metafizikai mozzanat). A kiválasztott elfogadja, hogy rákerült a sor, a kiszámoló nem él manipulatív lehetőségekkel (etikai mozzanat). Mindez a láthatatlan, enigmatikus rétegződés a kiszámolóban. A kiszámolás folyamatában benne lévő azt nem analizálja,

⁴ A használhatóság, a produktivitás nem jellemzője a játéknak. Továbbá az eszköznélküliség sem. A kiszámolóra viszont mindezek jellemzők. Nincs szüksége eszközre, hasznosnak kell lennie, eredménnyel kell zárulnia. Az egész tevékenység a praktikumnak van alávetve.

tagolatlan egészként értelmezi. A kisgyermek nem néz a dolgok mögé. Szinkretikus látásmódja egységes egésznek fogja fel 21. századi mindennapjait és a folklór tradícióit, a játékot és a társadalomban élést, az esztétikai élvezetet és a belenevelődést, a praktikumot és a rituálét, a reális és a valós világot.

Játékba hív, szóljon bármiről

A kiszámoló pár soros, vegyes tematikájú, rámutatásokkal kísért, ritmizálendő szöveg, mellyel a csapatjátékok megkezdése előtt, kisorsolják a játék szerepeit. Pár sora, rövid terjedelme a funkcionalitást szolgálja, így állhat akár mindössze két sorból is:

*Sárga rózsá, vadvirág,
Állj ki gyorsan, hóvirág!*

A kiszámoló sokféle és epizodikus információkat tartalmaz, gyakran a mondatok tartalmi átkötése nélkül. Hirtelen váltások, furcsa reflektálások jelennek meg bennük. Például:

*Egy, kettő, három, négy,
Az orrodra szállt egy légy.
Hogyha rászállt, kergesd el,
Mert a hunyó te leszel.*

Az első két sorból nem jósolható meg az utolsó kettő. A második sor helyzetjelentéséből váratlan következmény fakad. Hasonlóan, elbeszél egymás mellett a következő kiszámoló két mondata:

*Két kis kakas összeveszett,
A verembe beleesett.
Szél-szál szalmaszál,
Eredj pajtás, te hunyjál.*

Az elsőhöz nem illeszkedik tartalmában a második, s a második mondat két része is izolált. A kiszámoló gyakran áll tartalmilag izolált sorokból, melyek az expresszív jelleg, a konkrét és az absztrakt fogalmak meglepő váltakozásának formai megfelelői.

Ha a sorok, gondolatok közötti váltás nem zökkenőmentes, attól még eredményes lehet a kiszámoló. Egyetlen érvényességi követelménye van: az utolsó szótag következménye cselekvés legyen. A kiszámolót mondó a szándékát bevégezze, és a kiszámolt azt elfogadja. Ha ez teljesül, akkor lehet dekomponált a szerkezet, koncepció nélküli a tartalom, akkor minden sor, minden szó egy közös folyamat, a kiszámolás része.

A kiszámoló változatos témákat idéz fel. Kis terjedelme ellenére is kapcsolatot kínál növényekkel, állatokkal, emberekkel, konkrét és metaforikus terekkel. A mondókázó mutatja be a szereplőket, cselekedeteket. A kiszámoló tárgyai, alakjai a természeti és a kulturális környezet részei (nászip, Szabó Pál, cseresznyével töltött tál, ürge, vonat, hajdú sógor), s mint ilyenek, teljes joggal kötődnek a játékaktivitáshoz, s készítik elő, vagy mondják ki: „te vagy a fogó!”

A kiszámoló tartalma nem determinálja a játék kimenetét. Bármely szöveghez társulhat a játékba hívás, szóljon bármiről. A halandzsa kiolvasók ugyanúgy betöltik funkciójukat, mint azok, amelyekből kihámozható valamely esemény. A halandzsa mellett a nonszensz is jelen van a kiszámolóokban. A játék és a költészet egyaránt saját törvényrendszerben él, „*a naiv, népi vagy gyermeki képzelet kisajátít vagy megteremt egy szuverén részt a világból*” (Lukácsy, 1981, 489). Számos kiszámoló tartalmaz képtelen motívumokat, emberként viselkedő állatokat, kiismerhetetlen világot, meghökkenítő történeteket. Az alábbi kiszámoló is maga a furcsaságok által táplált lehetetlenség:

*Egyszer egy erdőben
szarkák verekedtek.
Szarka papné meghallotta,
szúnyog lábát kihúzatta,
á, bé, kü,
nagy torkú,
szegény Lázár leesett a padlásrú.*

Hogy egy kiszámoló miről szóljon, annak végtelen a lehetősége, nincsenek elvárt kategóriái. Mikszáth Kálmán szerint a kiolvasóversek úgy születnek, hogy „*a gyerekek összeszednek mindenféle se füle, se lába szavakat, miséző paptól, az alkudozó zsidótól, fütől-fától, ördögtől*” (idézi: Küllös és Laza, 2013,13).

De milyen fontossága van a jelentésének, annak, hogy a pár sort milyen tartalommal tölti ki? Miközben alig-alig tudnánk elmondani egy-egy kiszámoló „tartalmát”, némelyikük tele van eseménnyel, cselekvéssel.

*Lementem a pincébe
vaját csipegetni,
Utánam jött apám, anyám
Hátba veregetni.
Nád közé bújtam,
Nádsípot fújtam,
Az én sípom így szólt:
Dí, dá, dú...
Te vagy az a nagyszájú.*

A történetmondás mellett, a kiszámoló jelentésrétegében benne van annak kinyilvánítása is – nevek, szereplők, események említésével, – hogy a kiszámolót soroló a közösség, a kultúra és a játék kompetens tagja. Ehhez még azt sem kell tudnunk, hogy egyáltalán létezett-e a „*csörgő-börgő bikkfa járom*”, megtörtént-e, hogy „*szegény Lázár leesett a padlásrú*” vagy igaz-e, hogy „*Orosházán volt egy bolt, abban mindenféle volt*”? A tartalom nem igényli a megértést sem. Némelyik kiszámoló szövege olyan, mintha egészen a legvégéig nem lenne köze a világhoz, azontúl, hogy kiszámolásra jó. Mert ha halandzsa, akkor is van egyetlen reális mozzanata. Az, amikor valaki az utolsó ütemre kiszámolódik.

*Angyal-kangyal, mikula,
nyolc dob meg egy pikula,*

*irgum-burgum, parafin,
Ince-pince, te vagy kinn!*

A gyermekfolklorhoz jellemző módon kötődik a humor. A gyermek affektív és kognitív képességei igénylik jelenlétét. A valóság és játék perspektívaváltásai során, az igaz vagy hamis ellentmondásainak felfedezésekor, vagy éppen a megbúvó mágikus tartalmak ellensúlyozására a humor olyan eszköz, mely egyszerre védekezési mechanizmus és örömforrás. A kiszámoló, szerep-kiróví funkciója mellett, mégiscsak önként vállalt játékos tevékenység. Ez és a mindennapokban megtapasztalt egyéb inkongruenciák feloldására a legjobb a humor, mert „*a humor lehetővé teszi, hogy a (...) valóság (...) úgy mutakozzék meg, mint amely az ábrázolás révén, a tapasztalaton túli valóságra utal*” (Z. Kovács, é.n.) A világ furcsaságai közé tartozik, hogy értelmetlen vagy szándékosan félreértelmezett szavak ritmikus szavalása és mutogatás dönt pozícióról. Még ha játékbeli pozícióról, akkor is. S az is furcsa lehet, hogy a konfliktusmentes együttes játékhoz hozzátartozik a „vesztés”.

A kiszámolók esetében a félreolvasás és az aggályoskodó értelmezés (misreadings) csak a felnőttek esetében fordulhat elő. A gyermek a kiszámolót nem értelmileg közelíti meg. Ami számára ismeretlen, azt a fantáziája segítségével magyarázza. Ha egyáltalán kíváncsi bármiféle magyarázatra. Megtanulni sem akarja, csak élvezni a szavak játékát, s mert tetszik neki, és mert érzelmileg megragadja, megjegyzi. Ha elfogadjuk, hogy a „*közösség kulturális produktumai is (egyebek mellett) sokat elárulnak az őket létrehozó társadalom mentális állapotáról, kognitív-képzleti potenciáljáról*” (Domokos, 2020, 10-11), akkor a kiszámolók pont úgy kínálják a cselekvés, gondolkodás, szerepjáték, képzelet lehetőségeit, ahogy a gyermek a képességei révén azokkal élni tud. A gyermeki szókimondás pont azt a határt lépi túl, ahol az adott társadalom nyelvi komfortja húzódik. A gyermek számára a jelentésnél fontosabb a hangulat, s a kiszámoló is inkább hanghatás, mint üzenet. Inkább vicces és furcsa szavak sora, mint értelmes szöveg. Nem elvont szabályok alapján vesz részt a kiszámolóban, nem elvont fogalmi szinten közelít a szöveghez. Ami érthetetlen, az érdekes, s nem a megértés motiválja az ismételt elmondásokat, hanem annak izgalma, hogy össze nem illő dolgokat észlel egy mentális folyamatban.

A ritmus mindent visz

Az archaikus ember a hangjával közvetítette szavait, akár spirituális, akár gyógyító, akár tanító vagy szórakoztató céllal. Hogy a kiszámolók hangzó anyagként képesek századokon át fennmaradni, abban nagy szerepe van a ritmusnak, mely a tematikánál is fontosabb. Mert mit számít az, hogyan veszítheti el a macska a gombostűjét, ha a végén ott lüktet az „*Inc, pinc, kalapinc.*”

*Kert alatt a macska
szemét pillogtatja.
Elvesztette gombostűjét,
A kutyára fogta.
A kutya azt mondta,
Hogy ő el nem lopta.*

*Inc, pinc, kalapinc,
Te vagy odakint!*

A kiszámoló néhány esetben csak szóhalmaz, megkomponált tagolásokkal és a szavakat hangsúlyossá tevő ritmussal. Az „ütempáros szerkezetű, ill. soroló technikával építkező műfajok közé tartozik” – írja a kiszámolóról a Magyar Néprajzi Lexikon (1997), továbbá úgy jellemzi, hogy „határozott giusto ritmusa” van. Vagyis két ütem (egy ütempár) a ritmushordozó, melyek összekapcsolódásából állnak a sorok, és a szöveg egyenletes lüktetésű. Vannak szótagolva (is) mondható kiszámolók, de jellemzően a magyar nyelven természetes hangsúlyozással, az első szótagon nyomatékkal skandálják.

*Apa-cuka, funda-luka,
funda-kávé, kaman-duka.
Ap-cuk, funda-luk,
funda-kávé, ka-man-duk!*

A hangzásnak nagyobb a szerepe az értelemnél, ezért kedveltek a halandzsza kiszámolók. Funkcionálisan nincs is szükség reális tartalomra, de szemléletesebb, ha ezt a lüktetést értelmes mondatokból álló kiszámoló esetén tapasztaljuk meg. A ritmusképlet nem a szótagokból épül fel, de nem is a szóhatárok mentén tagolódik a ritmus, hanem a hanglejtés, a mondatok játékos dallama mentén:

*Le – men – tem a pin – cé – be/ va – jat csi – pe – get – ni./ Utá – nam jött apám –
anyám/ há – ton vere – get – ni./ Nád kö – zé búj – tam,/ nád sí – pot fúj – tam./ Az – én
- sí – pom így szólt – lott: Dí – dá – dú.../ Te vagy – az a – nagy szá – jú.*

Bár értelmes a szöveg, nem a történet és nem a jelentés fontos, hanem a hanglejtés és a szünet dinamikája. Ugyanis „a kiolvasók szövegei még a játékdalokénál is erősebben bizonyítják, hogy a gyermekeknek elsődlegesen nem a szavak értelme a fontos, hanem azok hangzása: a ritmus, rím, hanglejtés” (Borsai, 1984, 50). A ritmus érvényesülését, az ütemes lüktetésen túl, még egyéb, a hangzást szolgáló eszköz segíti. Az ismétlés a legkönnyebben érzékelhető hangzásbeli tényező: *Fű, fű, fű./Szép zöld fű; Megy a vonat./ Megy, megy, megy./ Hová megy?; Lap, lap, lap./Levelező lap.* A hangritmus hangsúlyozását segítik az ikerszók: *Csir-csár; Csiszi-csoszi; Szel-szál; Ingó-bingó,* az alliterációk: *Kipp-kopp kalapács,/Kicsi kovács, mit csinálsz?; Csiteri, csütöri, csütörtök; Mondván mondtam a medvének,* a hangutánzók: *Kipp-kopp; Dí, dá, dú...,* szótagismétlés (szószakítás): *Kon-kon-kongatom; Nyúl, nyúl nyuladék.* Az értelmetlen szavak: *Iszki, duszki,* a furcsa nevek még hangsúlyosabbá teszik a ritmust: *Bíbici Panna,/ Rákezdí Vince.*

A ritmus a kiszámolót mondó preferált viselkedését erősíti, mert a ritmizálás és a hangsúlyozás aktusa rábízott. Miközben ütemesen mondja, megteheti, hogy a spontán hangsúlyozáson túl, elnyújtja, jobban kiemeli a nyomatékt, s játszik az intonációval. A prozódia és a ritmizálás az ő „kezében” van. Mondhatja a kiszámolót egy metronóm pontosságával, s ekkor a többiek szemében kiszámítható vezetőként, szakszerűen látja el feladatát. De improvizatív ritmusképletekkel módosíthat is az adekvát lüktetésen, s ekkor azt sugallja, rendelkezik a ritmus felett, s talán a sorsok felett is. Mindkét előadásmód feszültséget teremt. A szabályos ritmus a kiszámíthatóan bekövetkezőre várást ütemezi, a szabálytalan forma a kiszolgáltatottság érzését erősíti és a kiszámolót

mondónak azt a szerepét, mintha ő hozná létre a szöveget, tehát mintha ő döntene a kiszámoltról és nem a szöveg. Még annak ellenére is, hogy mindenki által ismert szöveget mond, s azt nem másítja meg, csak játszik a ritmikai mintával⁵. A kiszámolás alatt ő a tekintéllyel rendelkező személy, aki cselekvőként szerepel a helyzetben. Olyan technikaként használja a ritmizálást, amely kontroll alatt tartja, hogy a kiszámoló hatékonyan működjön. A ritmus és a hanglejtés szuverén alkalmazása a ráolvasások határozottságának, a cselekvés uralásának, a valaminek a megváltoztatására való képességnek az attitűdje.

Nem szép, nem rút; nyelvhasználat

A kiszámolóban résztvevők sajátos nyelvet beszélnek, néha kifejezetten erre a tevékenységre, erre az élethelyzetre született speciális szavakat sorolnak. A kiszámoló nyelvzete hasonlóan a 4-6 évesek beszédéhez, jelentéskeveredéseket, szótorzításokat tartalmaznak (*Báró bikkfa/Bikkmogyoró; Etkem, betkem/kergendőben*). Gyakran csak néhány kulcsszó, vagy a kiszámolás kulcsmondata az egyedüli, amit értelmezhet, (*Éni, péni, jupi, téni/Efer.gefer, gumi néni/ Ipsziló, ipsziló/Te vagy a fogó!*), de a többi értelmezésére, a gyors elmondás miatt, akkor sem lenne szükség, ha azok magyarázhatók lennének. Éppen ezért a kiszámolóban nincs szükség arra, hogy akár a szavak, akár a hanglejtés bizonygassa, ez most egy sajátos értelemben használt szó, s aki mondja, nem is gondolja komolyan. Nincs erre szükség. Minden gyerek képes arra, hogy felismerje, mi a játék (Dodgson, 2017), s aki a játék előszobájában van, az már arra készül, hogy nem a mindennapi valóságban lesz, hanem a játék valóságában. Belehelyezkedik ebbe, részese az eseményeknek, s ehhez igazítja viselkedését. A kiszámoló mondásakor nem a saját közegük (nemzetiség, család) kommunikációs jellemzői érvényesülnek, s nem a nyelvi divatok, a szókincskészlet, a kommunikációs készségek határozzák meg tevékenységük sikerét, hanem a szabályok, a kapcsolatok, szerepek. A kiszámolóban ugyanaz a nyelvhasználat jellemzi a több tudásanyaggal rendelkezőt, vagy a jobb anyagi körülmények között élő, mint a bármely szempontból alacsonyabb státuszban vagy nyelvi hátrányban élő. A nyelvi anyag adott. Ennek alkalmazása teljes értékű tevékenység.

Egy kiszámoló nem emelkedett, nem hazug, nem szép, nem rút, nem erkölcsi útmutató. Ezek nem elvárások vele szemben. A tartalma alig fontos a gyermekek számára, még akkor is, ha van benne cselekmény. A szavak értelme feloldódik a ritmusban. Inkább ritmikailag „ütős,” mint tartalmában. A kiszámolót sajátos nyomatékkal, de nem kiabálva mondják. Nem vált ki fenyegető ingereket. Ha van is benne csipkelődés, ha annak is nevezik benne a kiszámolót, aminek tulajdonképpen nem nevezhető, a cél mégsem a sértés és a bosszantás. Művelete nem szidalmazás, nem vádaskodás. Szándéka szerint is távol áll a szóbeli bántalmazástól⁶. Nem megsemmisíteni akarja a kiszámolót, hanem szerepbe helyezni, feladatra kijelölni. A kiszámolóban az vesz részt, aki az azt követő játékba szeretne beállni. Mindannyian

⁵ Johnson (2020, 499) utal rá, hogy Charles S. Bird az afrikai epikus költészetet kutatva kimutatta, a mandekan bárdok azzal teremtenek esztétikai felszültséget, hogy az eposz egyes sorait úgy adják elő, hogy azok nincsenek összhangban a zenei ütemmel.

⁶ Több vizsgálat bizonyította (Teicher et al., 2010; Tomoda et al., 2011) hogy a bántalmazó beszéd befolyással van a gyermek még fejlődésben levő agyi szerkezetére, például kárt szenvedhet a két agyféltekét összekötő terület, sőt még az agykéreg hallásért felelős területe is.

kölcsönös függőségi viszonyban vannak, egymásra és együttműködésre utaltan. Senkinek sem célja, hogy problémákon és szenvedéseken keresztül jussanak el a játékhoz, vagy mások számára nehézségeket okozva, megbántva őket, megghiúsuljon a közös játék. A kiszámoló bármennyire is megenged kaján vagy szókimondó szavakat, de lényegileg különbözik a csúfolótól⁷. A csúfolók a valamiben eltérőt figurázzák ki. Lehet, hogy áll a kiszámoló körben hazug, kényeskedő, testi hibás, furcsa nevű, kövér, más nyelvű, más nemzetiségű, gyáva, kényeskedő, de ha már ott áll, akkor potenciális játékos, akkor már „beengedett”, akkor a kiszámolást végzőnek nincs módja megkülönböztetni őt a többiektől, akkor rá is ugyanolyan eséllyel juthat a kiszámoltság, mint a többiekre. A kiszámolót végző (amennyiben nem csal a ritmizálással, a szótagokkal) nem tudja szeszélyének vagy rosszindulatának megfelelően alakítani a kiszámolás eredményét.

Nem spontán beszédről van szó, ezt kihallani a hangzás, a tempó, a ritmus alapján. A kiszámolót mondó kívülről mondja a szöveget, reprodukálja az előzetesen, akár több generáció előtt, már megalkotott mondatokat. Értelemtükröző gesztus, prozódia vagy szünet nélkül, ritmikus tagolásban, ahol a tempó vagy az ütemezés nem az értelmezést segíti, a ritmizálás néha egyenesen értelemtorzító is, hanem az emlékezetben tartást, majd a hatékony előadást. Az egyfajta mechanikus előadást. A reprodukív szövegmondás annak megértése nélkül is funkcionál. A szavak átlényegülnek, az átlagos használati szférájukból átkerülnek egy másik hatókörbe.

A kiszámoló: együttműködési forma

Szerep- és rangviszonyok

A kiszámoló a szerep-hozzárendelés szituációs formája. Két résztvevő fél van jelen: a beszélő (kiszámolást végző, szerepet kiosztó) és a címzettek (akikre rákerülhet a szerep). Általában egy alkalomra érvényes a felek kétféle szerepe, melyben a beszélő autoritása jellemzi a helyzetet. Ő gyakorolja és uralja a megszólítást, a kifejtést, a lezárást. Ezt a címzettek elismerik, hozzájárulnak. A kiszámolón belül általában nincs szerepváltás. A címzettek nem jogosultak kérdezni, hozzáfűzni, vitázni. Kivételt képeznek a párbeszédés kiszámolók.

*Megy a vonat,
Megy, megy, megy.
Hová megy?
Mond meg nékem azt is, te!
(A felszólított mond egy helységnevet.)
Milyen színben megy a vonat,
Mond meg nékem azt is, te!
(A felszólított mond egy színt)
Van-e néked olyan színed,
Mond meg nékem azt is, te!
(Ha nincs rajta az a szín, ő lesz a fogó.)*

⁷ Lázár Katalin (1990) típusrendjében a csúfoló a mondóka altípusa, a kiszámoló viszont önálló típus.

*Madarak voltunk,
Földre szálltunk,
Búzaszemet szedegettünk.
Mondd meg,
Hányat szedtél fel te!*

A kiszámolót mondót feljogosítják arra, hogy a csoport tagjaként adjon elő egy monológot, majd mondja ki azt a szót, amely egyértelmű információt ad arról, kire jutott a kiszámolás. Kommunikációs szempontból így lesz konkrét jelentése egy minden elemében halandzsa kiszámolónak is. Itt nincsenek burkolt megnyilvánulások, alkuk. Nincsenek álcázó gesztusok, s a beszélő taglejtése nem önkéntelen megnyilvánulás, hanem közlés. Nyíltan kimondásra kerül a kiszámoló végére, hogy ki lesz kiszámolt.

*Kis kertemben az ürge
rákapott a dinnyére.
Megállj ürge, megleslek,
holnap délre megeszlek.
Ice-bice, cibere,
neked mondom, menj ki te!*

Aki kiszámol, egy szereposztás szerepét játssza. Az ő tisztsége, hogy kiválassza a soron lévő játék főszereplőjét. De még ő a főszereplő. A szavakat játékosan ritmizálva, énekelve ejti ki. Tudja, a társak jóváhagyják, egyet fognak érteni az eredménnyel, az is, akit súlyt a következmény. Szövetségeseinek érzi a többieket. Ha nem bízna mondókája elfogadásában, akár támadó, gúnyolódó vagy éppen bizonytalan lenne a hanghordozása, mint azoké, akik a tettükre adott tiltakozó reakcióktól félnek. A kiszámolót mondó szerepének egyöntetűen elfogadó megítélése által nyer értelmet a mondóka. A domináns a kiszámolót végző, mert ő az, aki megjelöl valakit, ő az, aki ceremonikus viselkedése révén rituálét teremt. Domináns, de nem hatalmi fölényt érvényesít, hiszen senkit nem akar legyőzni. Magát is sorra veszi a kiszámoláskor, rá is kerülhet a sor. Nincs hegemon szerepben, a következő körben már nem ő lesz a kiszámoló. A jövőbeni viszonyát sem határozza meg ez a tevékenysége a kiszámolttal, utóbbi nem akar „visszavágni” neki. Ez a jövőbeni viszony egyébként pillanatok múlva változik, a kiszámoltnak „hatalmában” áll majd őt „leapcsolni”, vagy egy következő játékban együtt, akár egymást segítve, menekülnek a fogó elől. Ha a kölcsönös gyanakvás vetődne erre a módszerre, ha már maga a kiszámoló győzelemorientált lenne, akkor konfliktusokkal terhelt lenne a játékba belépés. Nem tudná betölteni funkcionális szerepét.

A kiszámoló együttműködési forma. A mondókázó a mondai hangsúlyait mutogatással kíséri. Ezzel informál arról, kinél jár a kiszámoló mondóka, s aztán arról, kinél állapodik meg, de ez információt arról is, hogy kik vannak bekapcsolva a játék menetébe. Amikor a kiszámoló ritmusát követve, a beszélő egyenként rámutat a játékos társakra, ők ezt akár fenyegető ujjmozdulatként is megélhetik, mely fenyegetés akkor teljesül be, amikor a mondat főhangsúlyát, a kiszámoló utolsó szavát, szótagját a beszélő érintéssel, odabökéssel nyomatékosítja. A rámutatások és a végső rábökés annak a demonstrálása is, hogy a beszélő verselésébe nincs mód beleszólni, ő vezényli a folyamatot. El is különül a többiektől. Míg a címzettek általában körben állnak, nem mozdulva, a beszélő körbejár, forog, szabadon él a kinetikus kódokkal. A rangviszonyok azonban csak addig tartanak, míg ki nem számolódik valaki. Mert a kiszámolt, amint

szerepbe lép (fogó, hunyó, kidobó), már irányítja a folyamatot. Az eddig beszélőnek már nincs meg az a státusza, amely megvédené, mert egy új szituáció épült fel. Az előkészület pozícióit felváltotta a játékcselekmény státusz rendje, s ez már egy más kommunikációs kontextus.

Amíg a kiszámolókat ez idáig jellemző személyes beszédhelyzet általánosságban jelen van, amíg nem gép sorsolja ki a szerepeket, s amíg a kiszámoló szövege, intonációja, gesztuskészlete kapcsolatot teremt a többiekkel, addig jelen van egy interperszonális viszony, s vele egy interaktív tér, melyben a közeledés-távolodás dimenziói (Pohárnok, 2004) mentén írhatók le a mozgások és a mentális állapotok. Ez egy olyan sajátos kommunikációs forma, amely az elektronikus közegben nem adódik. Egy applikációval nem lehet együttműködni. A „*Te vagy a fogó!*” mondatában benne van annak a többlete, hogy a kijelentés egy kommunikációs község kölcsönös tudásán és interszubsztivitásán alapul. Szavak, mondatok, mozgások összefüggései előzik meg. Akire a végén rámutatnak, nem lesz objektív értelemben, lényegét tekintve „kiszámolt”. Nem volt előtte ilyen tulajdonsága és a kiszámolás eredményeként sem lesz. De mindenki úgy értékeli, úgy kezeli, mint a kiszámoltat.

Szociális esemény

Kiszámolóban részt venni szociális esemény. A kiszámoló élménye csak együttesen élhető meg. A kiszámolóban résztvevők csoportjához tartozni egyéni elhatározás kérdése, melyet óvodás korban még kevésbé a másokhoz igazodás készítetése befolyásol, mint inkább a tevékenység, a várható játékörm. A játékban, és az annak megkezdése előtti kiszámolóban, az olyan szociológiai kategóriák, mint a társadalmi egyenlőtlenség, jelentésüket veszítik. A közös tapasztalatban, a közös cselekvésben elhanyagolhatók a testi, nemi, társadalmi különbségek. A Habermas-féle „egyszerűbb” nyilvánosságforma jellemzőit viseli magán a játék és az azt előkészítő kiszámoló. Vagyis közös térben, spontán módon alakul ki a résztvevők köre, azonos nyelvet beszélnek, felváltva töltik be szerepeiket, s minden résztvevő egyenrangú.

A kiszámoló nem szeparál. A folyamat része az érintés, a mellkasra bökés. Ismert változata az „*ökölütögetős, amikor a körbe állt játékosok mindkét öklüket előretartják, s a kiszámoló minden ütemnél ráüti egyre. Akiére az utolsó szótag esett, hátradugja azt a fél kezét. A kiválasztott játékos ... az, akinek utoljára maradt bent egyik ökle*” (Gazda, 1980, 217). A kiszámoló jellemzője a partnerként kezelés, funkciója a játékba bevonás.

A kiszámoló megkezdésekor még tagolatlan egység a résztvevők köre. Egyedül a kiszámolást végző különül el. Állnak körben, egy tökéletes formában, ebben a különleges egységben, mely azt is szimbolizálja, hogy ciklikus folyamatról van szó, hiszen a következő játék előtt újra megismétlődik. A körben állás a harmóniát, nyugalmat is sugallja. A játék biztonságos világának előre tudott kerete között, a játékkal való kapcsolat létesítésének kiszámított lépése ez. De a nyugalom nem magától értetendő. Lehet a játékszabálytól függés eredménye vagy a játékbeli elköteleződés következménye. A majdani játékosok, a játékokra alkalmasság próbatételeként, normához igazodva állnak, s arra felkészülve, hogy pozíciójuk még sorba rendezés előtt áll. Egyenpozíciójával rendelkeznek. Még mindenki lehet bármely játékoson, nem tudni, ki lesz a fogó, kik fognak előle menekülni. A kiszámolás után, egyikükkel, specifikusan szembe kerülnek.

Élet és játék szemlélhető különválasztott szféraként, de a mindennapi gondolkodás értékasszociációi nem választhatók le a játéktevékenységről. Nincs külön „jó” és

„vágyott” érték a játékon kívül és a játékban. Ha a játékon kívüli világban nem szeretünk elkülönültek lenni, másokban félelmet kelteni, nem magunk által választott szerepben cselekedni, akkor a játékban sem. Általában nem akarunk üldözők (fogók), kézre kerítők (hunyorok), póruul jártak (kimaradók) lenni. Kell tehát egy módszer, amellyel mégis betölthetők a nemkívánatos helyek. Kell egy mód, ami úgy rendeli el a szerepeket, hogy a kiválasztás ne eshessen negatív etikai ítélet alá, ne lehessen személyre szóló büntetésnek érezni. Ami annak az előképe, hogy majd a kiszámolót követő játék tartalmának etikai rendje⁸ sem sérti senki személyét.

Az ipi-apacs-fal felé fordulva a számoló (hunyor) feladatot lát el. Alternatív lehetősége nincs. Az elbújtak keresésére kell indulnia, s a megtalálással versenyezni a hunyófal eléréséért. Abban autonómiája van, hogy erkölcsileg helyesen vagy helytelenül viselkedjen,⁹ de hogy ne kutasson az elbújtak után, abban nincs. A meghatározott cél érdekében kell cselekednie, a csoport ezt várja el tőle. A kiszámolás eredményének elfogadása abban szocializál, hogy a kiszámoltnak vállalnia kell a csoport, a közös tevékenység érdekében a hálátlan feladatot is, közben pedig arra kell törekednie, hogy ezt motiváltan, a legjobban lássa el. A kiszámoló uralkodni tanít a nehézségeken, s a közösségi életben való részvételre készít fel. Azt modellálja, hogy egy interakciós folyamatban kijelölt szereppel szemben vannak elvárások, amelyeknek a megfelelő viselkedésformáit át kell venni.

Minden egyes kiszámoló spontán szocializációs helyzet, melyben a résztvevőket értékek és attitűdök irányítják abban, miért és hogyan vegyenek részt benne. *„A gyermek a játékban él, s ennek az életnek a nyomai mélyebben megmaradnak benne, mint a valóságos életé”* (Dsupin, 2015, 2), ezek jobban irányítják gondolati világát, közelebb viszik a világ és önmaga megértésében. Tisztában van a szabályokkal, de nem a szabály, hanem a *„szabályhoz kötött cselekvés”* (Lakatos, 2007, 112) vezérli őket. Nem azért fogadja el a kiszámolt, hogy fogó lesz, mert ez a kiszámoló szabálya, hanem mert tudja, érzi, ez a kompetens viselkedés. Nem a kiszámolás közösi ki, hanem az, ha nem éli át játékbeli helyzetét, szerepét, s nem vállalja ebből következő feladatait.

„Ki az az egy, ki ne játsszon” – etikai vonatkozások

A csapatjátékok elkezdéséhez vagy az abban való szerepek kiosztásához jól bevált módszer a kiszámoló. Nincs is más célja. Mégis felmerülhet, van-e benne valami kellemetlen, valami bántó? Ha valóban egy játékot előz meg, ha a játék jogrendje vonatkozik rá, akkor nincs. Bár tény, azért született, hogy átvállaljon egy nem kívánt feladatra való kijelölést, tehát a kiszámolt érezheti úgy, balszerencsés, időlegesen kiközösített.

Ha a végzetszerűen lüktető rövid sorok, az egyre közeledő mutogatás vagy böké, ki is váltanak egyfajta elkerülő ösztönt, ha hordozzák is az üzenetet: „veszély van”, a kiszámoló nem fegyelmezési és megtorló eszköz. A benne való részvételre sem kötelezhető senki. Ellentétben drámai ösével, a megtizedeléssel. Ez a katonai büntetés

⁸ A rend egyik lényegi eleme éppen az, hogy benne a *„személyek vagy dolgok meghatározott cél érdekében a kellő helyen saját feladataikat végzik”* (Magyar Katolikus Lexikon, 2007)

⁹ Például szándékosan nem vesz észre valakit, vagy akarattal fellöki játékostársát a versenyfutás közben. Az erkölcsi autonómia fogalma Kanttól származik, aki az ember szabadságának egyik feltételét akként írja le, hogy az ember képes helyes erkölcsi elv alapján helyesen cselekedni.

az ókor óta létezik.¹⁰ A kollektív büntetés eljárás módja. Elretentő hatása abban áll, hogy a véletlenszerű sorsolásban bárki, a véten is, áldozat lehet, minden tizedik ember életét veszíti.

A kiszámoló nem dönt életek felett, de köszönhetően annak, hogy ott lappanganak benne a ráolvasás jegyei, közvetítheti a dominanciahierarchia érzését. Közvetítheti azt, hogy valaki „ráolvashatja” a másokra a sorsát, az annak akaratától függetlenül kijelölt státusát.

Mint őse, a kiszámoló is a sorsra hárítja a döntést, de ez a sors nem átlényegítést, kiűzetést, halált jelent. Ennek ellenére, érezheti a kiszámolt, hogy rosszul járt. Ő az egyedüli, akit a nem népszerű szerepre kiválasztottak. Különbözővé vált a többiekétől, „körön kívüli lett”. A kiközösítéstől, elszeparálástól való félelem az egyik legalapvetőbb emberi félelem¹¹. Egyedül maradni, elutasítva, kiközösítve lenni a társas lény tanult, megtapasztalt félelme. A túlélés feltétele, hogy támaszkodhassunk egymásra. Az izoláció különösen gyermekkorban okoz traumát, mert erodálja az értékérzetet (Albrecht, 2007, 307). „*Kapcsolódásra 'bekötöttek' vagyunk*” (uo.). Aki a kiszámolást követően majd kimarad, aki egy ráruházott szerep miatt státuszában más lesz, mint a többiek, mást kell cselekednie mindenki máshoz képest, az megélheti az egyedül maradási, a mágikus szertartásokból ismert kivetettséget. De nem csupán a szeparáció érzése keserítheti meg a kiszámolóban való részvételt, hanem az is, ha szégyenként, kudarcként éli meg valaki a kiszámolódást. Ha úgy érzi, nevetségessé tették. Ha a mondókákban előforduló szavakat magára nézve, önérzetere tekintettel bántónak érzi. Például: „*Te vagy az a nagyszájú!*” „*Eredj ki, te zöldfülű!*” „*Aló mars, kifele!*” „*Nagyobb számár nincs, mint ő.*” „*Répa közé temetnek, /Megesznek az egerek.*” Lehet bennük csúfolódás, szókimondás, vaskosság is. A kortárs városi folklór (Tóth, 2016) is megtartotta ezeket a jellemzőket. Az alábbi példák Tóth Piroska Anna (uo.) gyűjtéséből valók:

*Lap, lap, lap,
Levelezőlap,
Rá van írva nagy betűkkel,
Hogy te számár vagy!*

*Jött egy busz,
Benne ült egy vén krampusz.*

¹⁰ Lívius, Polybius, Dionysius, Plutarkhosz leírásaiból ismert, hogy a gyáván megfutamodók vagy lázadók légióit tíz fős csoportokba osztották, akik sorsolással kiválasztottak maguk közül egyet, s kivégezték. – A kegyetlen módszer tovább él. Kalász Márton Tizedelőcédulák (Kortárs Kiadó, 1999) című könyvében arról emlékezik meg, hogy dédnagyapja alakulatát az 1948-49-es szabadságharc leverése után megtizedelték. A honvédeknek egy kőedényből cédulákat kellett kihúzniuk, s aki a 9 fehér mellett 1 feketét húzta, azt kivégezték. A tizedelés, a vereség és a dezertálás katonai megtorlásán túl, napjainkig is az etnikai tisztogatás, népiirtás eszköze.

¹¹ Albrecht, aki felállította, Maslow szükségletpiramisának mintájára, a félelempiramist (Albrecht, 2007, 305–310), a szeparációtól való félelmet is elhelyezte az egyik fokra. A kihalástól (*Fear of extinction*), a megcsontkítástól (*Fear of mutilation*), az autonómia elvesztésétől (*Fear of loss of autonomy*) való félelem után, melyek ösztönösek, automatikusan aktiválódnak, a negyedik szinten említi az elhagyástól való félelmet (*Fear of abandonment*). Hasonlóan az ötödik, az ego-haláltól, az énmegőrzéstől való félelemmel (*Fear of ego-death*), ezen érzések kevésbé ösztönösek. Megtapasztalásuk, tanulásuk függ a társadalmi hatásoktól.

*Kiesett a kereke,
Sári néni megette,
Holnap lesz a temetése,
Te leszel a felesége.*

*Eci-peci kimeheci,
Te vagy az a pimasz/rohadt gecsi. (alma)*

Néhány kiszámoló alig tér el a csúfolók bántó rigmusaitól, nem törődve az egyéni érzékenységgel. Mindezek ellenére a kiszámolóokban részt vevők általában nem azt élik meg, hogy ez egy kellemetlen esemény, melyben bántások érhetik. Tudják, a kiszámolás a játék feltétele, szükség van a kiszámoló szavaira. Akár „zöldfülnék,” „számárnak” is kell lenniük, hogy majd lehessen játszani. Belemennek, ha játszani akarnak. Szakkifejezéssel: hasznos szempontú dolognak fogadják el a szöveget. Ahogy Kiss Áron mondja: „*a 'kiolvasások' (...) valami kellemetlenség türéseire (...) használtattak*” (Kiss, 1984, 508).

Kiszámoltnak lenni nem büntetés, és vállalása nem önfeláldozás, nem erkölcsi hőstett. Bárki, bármely előzetes cselekedete nem befolyásolja, ki lesz majd a központi személy, kire jut a döntő, utolsó szótag. A kiszámoló processzusában mindenkire rámutatnak. A kiszámolót mondó magára is rámutat, ő is lehet a kiszámolt. Nem kerül ki a felelősségvállalást sem. Mindenki láthatja, hallhatja, ő a kijelölő, az ő recitálása, mutogatása állapotodik meg valaki előtt.

A kiszámoló mechanizmusában nincs lehetőség a hátrányos megkülönböztetésre. Tételeme a kör, mely az egymás mellett létezés, az azonos esélyű lehetőségek emberi kapcsolatait képezi le. Az utolsó szótag bárkire juthat, a csattanó erős kifejezései mindenkit érinthetnek.

Szép eszme, hogy a játékot a „helyesen cselekedni” etikai alapelvvel kell elkezdni. Mert nem elég azt tudni: ez a játék jó. Kell hozzá, hogy helyesen cselekedjünk benne. A gesztikuláló mozdulatok egy olyan cselekvés elemei, amely cselekvés nincs tekintettel érzelmekre, kiváltságokra, kapcsolati kötődésekre. A másokkal szembeni kötelezettség tetteről van szó. A kiszámoló szervező elve az igazságosság. S itt az elvek és a kötelezések nem mondanak ellent. A „soha nem szabad morálisan hamisat tenni” szókratészi szempontja benne van a játékra felkészítő kiszámolóban. Több tehát a kiszámoló, mint egy formális, vagyis külsődleges, előírt módszer a játék szereplőinek kiválasztásához.

Záró gondolatok

Amikor Illyés Gyula egyik versében¹² a halált kirovó sors metaforájában láttatta a kiszámolót, a borzongató mágikus gyökerekig nyúlt vissza. Gondolkodásunk gazdag a

¹² Illyés Gyula: Győzelem:

Én sem állhatok ki a sorból./Készítgetem is már magam,/hogy méltón ahhoz, aki voltam./kiegyenesítem nyakam,/ha majd a nagy kiszámolás, mely/nevemen addig átszaladt,/rajtam áll meg, s a rettentő ujj/– „Most ezen a sor!” – rám mutat;/készülök, hogy épp azt a percet/álljam emberként, győztesen,/teljes erőmmel, mely után egy/pondró nem cserélne velem!

mögöttes tartalmak belelátásában. Mi a „malacra is szárnyat tudunk igézni.”¹³ A kiszámoló mögöttes tartalma a népi kultúra és a népi gyermekköltészet. De a kiszámolás, a beszéd és a gesztus mentén formálódik, tevődik össze, mutatkozik meg, tekintet nélkül a mögöttes tartalom értelmezésétől. A valódi mondanivaló, hogy valaki kiszámoltatik. Nem része ennek, hogy célzatos-e a kiszámolás, hogy valaki hátrányos megkülönböztetését lehetővé teszi-e. A kiszámolók, mint a fontos dolgok: létükben egyszerűek, vizsgálat alá véve, bonyolult kérdéseket vetnek fel. Egyszerűségük megtévesztő öltözetében az élet számtalan helyzetét érintik. Non-sense – adódna a felmentés néhány kiszámoló értelmezése esetén. Hiszen, ha nincs koherens jelentés, nincs mit értelmezni, pedig a nonszensznek is van „értelme”, nevezetesen, hogy azt éppen ne benne keressük. Azért van, hogy megtanítsa; nincs mindenre készen kapott válasz. A végső igazságok néha egy gesztusban bújnak meg, néha egy szabályban. Az élet fontos dolgaiban keveredik a szimbólum és az empiria, a pragmatizmus és az absztrakció, az önérdék és a közös jó. A kiszámoló mikrovilág, csak pár percig érvényesek törvényei, de az a szöveg- és tevékenységi forma, amely rendelkezik mindazzal, amivel a legnagyobb művek. Van dramaturgiája, feszültsége, sajátos nyelvi világa. Mindeközben néha csupán két sorról van szó, amit egy óvodás kántál.

Irodalom

- Albrecht, Karl 2007. *Practical Intelligence: The Art and Science of Common Sense*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Budapest: Telosz Kiadó.
- Balázs Géza 2012. Ismeretlen nyelvi tájak. *Forrás*, 44 (11) 80–86.
- Borsai Ilona 1984. Népi gyermekjátékok, mondókák. In: Dobszay László: *A magyar dal könyve*. Budapest: Zeneműkiadó. 17–110.
- Bújj, bújj, zöld ág... 1976. *Népi gyermekjátékok*. Szerk. Borsai Ilona –Haider Edit – Kovács Ágnes. Budapest: Móra.
- Chwazi 2018. In: Chwazi: *Finger Chooser*. <https://tbgd.blog/2018/10/13/chwazi-finger-chooser/> [2023.05.10.]
- Cinege, cinege, kismadár 1975. *Népi mondókák, gyermekjátékok kicsinyeknek*. Szerk. Borsai Ilona – Kovács Ágnes. Budapest: MRT – Minerva Kiadó.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára*. Pest: Emich Nyomda.
- Dodgson, Mark 2017. Innovation and play. *Innovation*, 19 (1) 86–90. [2023.05.23.] DOI 10.1080/14479338.2016.1264863
- Domokos Áron 2020. Posztapokalipszisek, birodalmi ábrándok és neutrotópiák. *Anyanyelvi Kultúráközvetítés*. 10–37. http://real-j.mtak.hu/16696/1/AK_3_1.pdf [2023.07.11.] DOI 10.33569/akk.2448
- Dömötör Tekla (szerk.) 1990. *Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játék*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dsupin Borbála 2015. A játékkutatás története. *Parlando*, 57 (2): 14. <https://www.parlando.hu/2015/2015-2/DsupinBorbala-Jatekkutatas.pdf> [2023.05.23.]
- Erdélyi Zsuzsanna 1976. Hegyet hágék, lőtöt lépék: archaikus népi imádságok. 2. kiadás. Budapest: Magvető.

¹³ Weöres Sándor: A tündér

- Gágyor József 1982. *Megy a gyűrű vándorútra. Gyermekjátékok és mondókák. 1–2.* kötet. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Gazda Klára 1980. *Gyermekvilág Esztelneken: Néprajzi monográfia.* Bukarest: Kriterion.
- Gönczi Ferenc 1937. *Somogyi gyermek. A Somogymegyei földművesnép gyermeknevelési módjának s a gyermekek különböző szokásainak leírása.* Kaposvár: Uj Somogy Nyomda.
- Hymes, Dell 1997. A Nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés.* Szerk. Pléh Csaba, Síklaki István, Terestyéni Tamás. Budapest: Osiris. 458–495.
- Ipolyi Arnold 1854. *Magyar Mythologia.* Pest: Heckenast.
- Johnson, John W. 2020. Yes, Virginia, igenis van eposz Afrikában. *Helikon*, 66 (4): 492–508.
- Kálmány Lajos 1881. *Szeged népe. I-III.* Arad; Szeged. <https://mek.oszk.hu/08600/08688/pdf/>
- Katona Imre 1979. Gyermekfolklor. In: *Magyar folklór.* Szerk. Ortutay Gyula. Budapest: Tankönyvkiadó. 375–392.
- Kiss Áron 1984. *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény.* Reprint kiadás (1891). Budapest: Könyvértékesítő Vállalat.
- Kivirágzott a diófa 1977. Népi gyermekjátékok. Vál. szerk. Borsai Ilona – Haider Edit – Kovács Ágnes. Budapest: Móra.
- Kresz Mária 1949. *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban.* Különlenyomat a Néprajzi Tanulmányok 1. számából. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Küllös Imola – Laza Dominika 2013. *Népi mondókák. Hagyományos dajkarímek, gyermekmondókák, dalok és köszöntőversikék.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lakatos Margit, B. 2007. „Kör, kör, ki játszik” Mire tanítanak a népi játékok? In: *ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei XXX.* Budapest: Trezor. 103-116.
- Lázár Katalin 1990. Játéktípusok. In: *Magyar Néprajz VI.* Budapest: Akadémiai K. 544-649.
- Lázár Katalin 1997. *Népi játékok.* Budapest: Plánétás Kiadó.
- Lukácsy András 1981. *Kiment a ház az ablakon. Költészet és játék.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Magyar értelmező kéziszótár* 2003. 2. átd. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magyar Katolikus Lexikon* 2007. <http://lexikon.katolikus.hu/R/rend.html> [2023.07.26]
- Ortutay Gyula (szerk.) 1977. *Magyar néprajzi lexikon II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pohárnok Melinda 2004. A térben való mozgás narratív dimenziójának vizsgálata borderline és depressziós betegek élettörténeti epizódjaiban. In: Erős Ferenc szerk.: *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 153–166. DOI [10.1556/mpszle.59.2004.3.10](https://doi.org/10.1556/mpszle.59.2004.3.10)
- Punykó Mária, P.— Hutterer Éva 2004. *Egyedem, begyedem tengertánc. Kárpátaljai gyermekmondókák.* Beregszász: KMPSZ.
- Tamás Ildikó 2013. Halandza (nonszensz) a folklórban. Szövegkonstrukciós és -de(kon)strukciós megoldások nyelven innen és túl. *EthnoLore* 30. *A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve.* 321–359.
- Tamás Ildikó 2015. "Szárnyati / Gézamalacra". A halandza természetéről. In: *Kőrösi Csoma Sándor – Az igazság keresése. Kőrösi Csoma Sándor (21).* Kovászna:

- Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület. 165–175. http://real.mtak.hu/id/edprint/32287_TamasI [2023.07.23]
- Tamás Ildikó 2019. Mit jelentenek a gyermekmondókák? A vallástörténeti olvasat problémái. *Ethnographia*, 130 (1) 583–602.
- Teicher, Martin H. et al. 2010. Hurtful words: association of exposure to peer verbal abuse with elevated psychiatric symptom scores and corpus callosum abnormalities. In: *Am J Psychiatry*, 167 (12) 1464–1471. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20634370/> [2023.05.15.] DOI 10.1176/appi.ajp.2010.10010030
- Tomoda, Akemi et al. 2011. Exposure to parental verbal abuse is associated with increased gray matter volume in superior temporal gyrus. *NeuroImage* 54 (1) 280–286. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1053811910007597?via%3Dihub> [2023. 05.15.] DOI 10.1016/j.neuroimage.2010.05.027
- Tóth Piroska Anna 2016. Kortárs városi gyermekfolklor: „Elmélet” és „gyakorlat” a budai gyermekek játék- és szöveghasználatában: Doktori disszertáció. Budapest: ELTE. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32562> [2023.06.01]
- Vargyas Lajos (szerk.) 1988. *Magyar néprajz V. Magyar népköltészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Voigt Vilmos 1979. A folklorizmus és a gyermekfolklor kérdései a mai folklorikusatásban. Előzmények és tervek... 6. Budapest: ELTE BTK.
- Z. Kovács Zoltán é.n. A romantika. *Árkádia*. Szakmódszertani portál PTE. http://www.arkadiafolyoirat.hu/images/000_irodalom/IRO003_TAN_z_kovacs_omantika.pdf [2023.07.15]